

ПРВОБИТНИ ПОСТАНАК

ИМЕНА И МАНАСТИРА ХИЛАНДАРА.

(Д. Анастасијевић)

Као што је познато, српска лавра хиландарска, кад су је Немања и Св. Сава сазидали на Св. Гори (1198), није поникла као сасвим нов манастир. Напротив, то је само била обнова једног старог грчког манастира светогорског, који је с временом запустео и опао. Развалине тога манастира, заједно са целим његовим имањем, дао је био, мало пре тога, византиски цар Алексије III Анђел, једном својом повељом, на молбу самог Немање и Саве који су тада били ватопедски калуђери, грчком манастиру Ватопеду. Но убрзо је Алексије, по молби светогорског проте и сабора тамошњих манастирских игумана сем ватопедског, поништио ту повељу једном другом повељом. Њом је речени пропали грчки манастир одузет од Ватопеда, па је опет проглашен за самоуправни царски манастир, и дат је у својину Немањи и Сави, уз право да га они оправе о свом трошку, и да од њега за у будуће начине српски манастир светогорски (1198).¹⁾

Грчки претеча српског Хиландара се звао „Хеландар“ — ἡ μονή (то јест манастир) τοῦ Χελανδαρίου или τοῦ Χελανταρίου, што је у изговору свеједно, јер се у средњевековном грчком правопису, као год и у данашњем, не само *vd*, него и *vt*, чита као *нд*. Да је старом грчком „Хеландару“ збиља тако било име, излази из неколиких грчких аката још из 12-ог века. Ту пре свега спада један акт од 1169 г., издат од проте светогорског и његовог игуманског сабора светогорском руском манастиру „Дрводељину“ (τοῦ Δρουμενίου).²⁾ Затим, ту долазе и оба горенаведена грчка акта о одузимању грчког „Хеландара“ од Ватопеда у корист Немање и Саве. А томе треба додати и мало доцнију повељу Алексија III од 1199 г., којом је Св. Сава добио за већ посрбљени Хиландар право држања властите лађице и стари пропали светогорски манастир Зиг, али у којој је такође реч и о бившем грчком „Хеландару“.³⁾

¹⁾ Гл. ову молбу проте и светогорских игумана, и ову повељу Алексијеу, обе у српском преводу, у мојој расправи „Још о години сирти Немањине“, Глас Ср. Кр. Ак. 92 (1913) 99 и д.

²⁾ Акты русскаго на Св. Аѳонѣ монастыря Пантелеимона, Кијев 1873, стр. 76.

³⁾ Гл. и ту повељу, у српском преводу, у мојој напред реченој расправи стр. 105.

Замишљен као обнова тога грчког претече, посрбљени Хиландар је имао наследити и претечином име. Код Грка је у главном за дуго тако и било, бар у писаним споменицима. Не само обе основне повеље Алексијеве од 1198 и 1199 г., него и већина доцнијих сачуваних нам грчких аката, све до у 14-и век, по најчешће називају српски Хиландар „Хеландаром“.¹⁾ Но још у средњем веку, по неки грчки споменик употребљава као име овог српског манастира и предругојачени облик који почиње слогом „Хи —.“ Тако нпр., већ у повељи византиског цара Михаила VIII Палеолога, датој српском Хиландару 1272 г., овај се манастир зове манастиром Богородице „Хиландириотисе“ — τῆς Χηλαντηριωτίσσης.²⁾ Код самих пак Срба, хиландарско се име ваљада само једанпут сусреће у његовом првобитном облику са слогом „Хе —“ у почетку.³⁾ Још од Немање и Св. Саве па кроз цео средњи век, Срби су и сâм грчки „Хеландар“, а и његово српско издање, обично звали „Хиландарь“, то јест са слогом „Хи —“ у почетку.⁴⁾

Најзад је, ваљада већ на раскршћу средњег и новог века, облик са „Хи —“ преовладао и код Грка. Међутим су се и код њих и код Срба мењали у првобитном имену хиландарском и други гласови. Као што смо већ видели, међу Грцима се, још у повељи Михаила VIII од 1272 г., појавила и једна варијанта хиландарског имена, која је не само у првом слогу имала „Хи-“, него и у средини — ир — место — ар — (Хиландириотиса). Та се стара варијанта није раширила. Али су боље среће биле грчке варијанте познијих времена, то јест „Хилиандар“ — ἡ μονὴ τοῦ Χηλιανδαρίου (Χηλιανταρίου), и „Хилендар“ — ἡ μονὴ τοῦ Χηλενδαρίου (Χηλενταρίου). Код Срба пак, одомћила се такође варијанта „Хилендар“. А сем тога,

¹⁾ Да је то тако у већини грчких аката чак и из 14-ог века, тврди непоуздани *П. Успенскій*, *Исторія Аѳона*, Кијев 1877, стр. 198. Тако је и по мом сећању. Но сравни издање грчког архива хиландарског од *L. Petit*, *Визант. Временникъ* 17 (1911) прилог I, коју књигу ми више немамо у нашим универзитетским библиотекама, јер је недавно нестала из Јагиневе библиотеке.

²⁾ *Успенскій* у напред наведеном делу I 104 и 197.

³⁾ Гл. повељу „царице“ Евдокије и сина јој Константина Дејановића од 1381 (?) г. у *Д. Аврамовића*, *Описаніе древностій србски у св. (Атонској) гори*, Београд 1847, стр. 55. Но у *Ст. Новаковића*, *Законски Споменици*, Београд 1912, стр. 147, ни ту не пише „Хеландаро“, већ „Хиландаро“.

⁴⁾ Гл. Немањину повељу даровницу, издату обновљеном и посрбљеном Хиландару, у *А. Соловјева*, *Одабрани споменици српског права*, Београд 1926, стр. 13. Сравни такође и *Ђ. Даничића* *Рјечник српс. старина* III (1864) 412 (реч „Хиландарь“).

образовала се и варијанта „Вилиндар“, сачувана у српској народној песми.

Како је од првобитног грчког облика „Хеландар“ постао стари српски облик „Хиландар“? Како су се развиле и остале горепоменуте варијанте тог облика са почетним „Хи—“? По свој прилици, ту су имали посла нешто гласовни закони, а нешто и психички процес тако зване простонародне етимологије. Немања и св. Сава, који су први завели код Срба облик „Хиландар“, нису ваљда тај облик сами сковали. Вероватније је да су га они затекли код светогорских Грка, и да су га од њих узели. Дабогме, они га нису могли узети из писаних грчких споменика светогорских, за које смо ми већ рекли да су се тада још служили старим грчким обликом „Хеландар“. Али, можда су Немања и Сава чули облик „Хиландар“ у свакодневном светогорском грчком народном говору. Грчки писари по канцеларијама могли су, у својим актима, и даље писати по старински „Хеландар“. Али у свакодневном грчком говору светогорских калуђера можда је још у доба Немањино и Савино постојао и облик „Хиландар“ — ἡ μονή τοῦ Χιλανδαρίου (Χιλανταρίου). Тај је облик могао постати ослабљењем почетног ненаглашеног гласа *ε* у глас *и*. А можда га је родила и „простонародна етимологија“. У Немањино и Савино време, светогорски грчки монаси свакако већ више нису знали прави постанак имена „Хеландар“, па ни самог манастира. У тим случајевима свет обично сличава загонетну реч са другим речима, познатијим и по звуку и по значењу. Ничу „простонародне етимологије“. Можда су и светогорски Грци, још пре Немање и Саве, сличили сложено, а загонетно, име „Хеландар“ с другим познатијим грчким коренима сроднога звука, напр. са коренима грчких речи *χεῖλη* „уснице“ и *χιῖλοι* „хиљада“. Видећемо да се доцније на св. Гори од тих корена и изводило име српског Хиландара. Што се тиче оних осталих варијаната имена хиландарског, варијанту „Хиландир“ из повеље Михаила VIII од 1272 г. родило је ваљда разједначавање (дисимилација) обадва првобитна *α* у два узастопна слога. Истим је, изгледа, путем поникла и много доцнија варијанта „Хилендар“, било да се најпре појавила код Грка или код Срба. Грчка пак варијанта „Хилиандар“ свакако је производ „простонародне етимологије.“ Име хиландарско сличено је ту по свој прилици са истозвучним грчким речима *χιῖλοι* „хиљада“ и *ἀντάρα* (андара) „магла.“ А ваљда ни српска варијанта „Вилиндар“ није ништа друго него једна

„простонародна етимологија,“ скована од равновзвучних српских речи „вилини“ (присвојни придев од „вила“) и „дар.“

Кад се код светогораца заборавило право порекло појединих загонетних манастирских имена, па и првобитни постанак самих тих манастира; светогорски су се калуђери, као што то и иначе у свету бива, сами довијали да те загонетке разреше. Полазна тачка биле су при том обично и на св. Гори, као и на другим местима, именске „простонародне етимологије.“ Оне су калуђерским мудрицама давале тобожње првобитно значење дотичног манастирског имена. Затим је калуђерска бистрина или ученост проналазила тобошње лице, предмет, догађај, и уопште „узрок,“ од кога су такво именско значење и такав именски етимолошки склоп проистекли. Крајњи резултат целог тог маштања била су више или мање испрена „етиолошка,“ то јест „узрочна“ (αἰτιον „узрок“) тумачења, па и читаве „етиолошке“ скаске, о тобожњем пореклу речених манастирских имена, па и самих манастира. Оваква су „етиолошка“ тумачења и скаске већ одавно поникла на св. Гори за Ватопед, за Каракал, за Кастамонит, за Есфигмен и т. д., па се и данас тамо препричавају.

Слично се још из рана тамо десило и са манастиром Хиландаром. У доба кад су почела маштања светогорских калуђера о имену и првом оснивању тог манастира, старо грчко манастирско име „Хеландар“ било се тамо, дабогме, већ сасвим изгубило. Калуђери су, дакле, да би задовољили своје историско љубопитство, могли поћи само од доцнијих уобичајених форама тог имена, то јест од форме „Хиландар“ и „Хилиандар.“ За те форме, они су које-како скројили неколике „простонародне етимологије,“ са тумачењима о „узроку“ њихових тобошњих значења, па чак и са „узрочним“ скаскама о тим значењима. Али, о постанку самог манастира, калуђери нису, ни према тим етимологијама и значењима, ни иначе према другим каквим основима, умели конструисати никаквих етиолошких легенди.

По једној од речених калуђерских етимологија, име „Хиландар“ је тобож састављено из грчкога χεῖλη „уснице“ и из λεοντάρη (ον) „лав,“ те значи „лавовска уста.“ Повод пак таквом значењу тражило је калуђерско нагађање у разним околностима. Према тим нагађањима, „повод“ је или у томе, што је Хиландар тобож сазидан на темељу неког старогрчког многобожачког светилишта, које се и само звало „Лавија Челуст“; или у томе, што котлина хиландарска има облик лавијих че-

љусти; или у томе, што се пред хиландарским пристаништем налази острвска стена, коју су морнари, с погледом на опасност која им је од ње претила, тобож некад звали „Лавија Челуст.“ Први, мени познати, помен горње етимологије налази се 1561 г., у Јоакима, игумана светогорског руског манастира Св. Пантелеимона, у његову спису „Сказаніе о Св. гори Аѳонсей.“¹⁾

Друга једна светогорска етимологија изводи име „Хиландар“ од грчких речи χίλις „хиљада“ и άντρες „магла.“ Повод који ја изазвао такав тобожњи састав овог имена, био би, по игуману светогорског манастира Есфигмена из 1804/5 г., Грку *Теодоришу*, у томе, што хиландарско „место излива маглу.“²⁾ Но, о поводу ове етимологије испредене су на Св. Гори и нарочите приче, у вези с тамошњим легендама о чудотворном спасавању светогорских манастира од непријатељских напада. По једној од тих прича, коју је забележио руски путник *В. Г. Барски* на свом другом путовању по св. Гори (1744),³⁾ име „Хиландар“ значи „хиљадумаглен“, у смислу „безбројномаглен.“ Та, дакле, прича даје тобожњој речи „Хил“ у имену „Хиландар“ значење, не броја 1000, него преносни смисао „много“, „многобројно“, „безбројно.“ А повод, из кога је, по овој причи, поникао овакав склоп и овакав смисао целог имена „Хиландар“, биле су тобож честе („многобројне“) магле, којима је заштитница Хиландара, Богородица, у честим гусарским, разбојничким, и у опште непријатељским, нападима на манастирске зидине, одбранила манастир од тих напада. Нападачима се, вели та прича, у свакој таквој прилици указивао манастир у свем свом сјају, још чим би они стигли на околна брда. Али, у часу кад би они сишли у долину манастира да на њега ударе, Богородица би их обавила густом маглом. У изненадном мраку, они би се изгубили; залутали би у шуму, па би се нехотице међусобно клали. Међутим, има и друга слична прича, коју је, колико знам, први записао Србин *Д. Аврамовић*, при својој посети Св. Горе 1847 г.⁴⁾ И та прича замишља као састојке имена „Хиландар“

¹⁾ Изд. архим. *Леонидъ*, Петроград 1882, стр. 15.

²⁾ Гл. *Теодоришов* спис „О називима и именима старих и нових манастира на гори Атонској“; прештампан М. Γεδεών, 'Ο 'Αθωός, Цариград 1885, стр. 318.

³⁾ Гл. *В. Г. Барскаго* Второе посещение св. Афонской Горы, Петроград, 1887, стр. 227.

⁴⁾ Гл. његову књижицу „Св. Гора са стране вере, художества и поезије“, Београд 1848, стр. 16 и д. *Аврамовић* не верује у ову причу.

обе горенаведене речи „хиљаду“ и „магла“, али узима прву од тих речи у значењу „хиљаду људи.“ Повод пак, који је, по тој причи, проузроковао такав етимолошки састав и такав смисао реченог имена, била је нека тобожња папина навала на Хиландар у четвртом крсташком рату 1204 г., на челу одељења од хиљаду војника, и магла Богородичина којом је ова навала осујећена. Прича каже да се папа лично спустио на Св. Гору, како би је покорио и покатоличио. Неки су му се манастири предали, а други су били уништени у борби, И Хиландар се решио на отпор. Онда га је папа напао, са хиљаду војника, од којих је половина јуришала са севера, и половина с југа. У том је Богородица пустила своју маглу. Папина је војска изгубила из вида манастир. Оба одељења од по 500 људи потукла су се међу собом, мислећи у мраку једни о другима да су то хиландарски монаси, који врше испад из манастирских зидина. У међусобном покољу изгинули су сви папини војници, сем тројице. Ова тројица, уверивши се из малопређашњег чуда, да небо више воли православне него католике, затражили су од Хиландараца да их преведу у православље и да их приме у своје браство, пошто их закалуђере. Хиландарци су им испунили молбу. Ти су папини војници у Хиландару и умрли. Наслици су тобож сва тројица над вратима манастирске трапезарије, као мученици Манојљ, Исављ и Исмајљ.¹

Ако се не варам, постоји на Св. Гори и извођење назива „Хиландар“ од грчких речи *χιλαιο* „хиљаду“ и *ανδρες* „људи“, уз претпоставку да то име значи „хиљадољудни“, и да је повод таквој етимологији замашан број калуђера који је некад тобож у Хиландару живео. Но, не могу се за сад сетити, у кога сам, и где, чуо или читао ово тумачење.

Осим светогорских калуђера, и научници су се мучили да објасне постанак и значење хиландарског имена, па, у вези с тим, и да ближе одреде, кад је, и од кога, првобитно основан тај манастир. Но, због недостатка изворних података, и они су могли само правити комбинације.

¹) Ту исту причу о постанку имена „Хиландар“, оглашавајући је наивно као највероватнију, прича у главном и *Сава Хиландарац* (превео са чешког Ј. Зд. Раушар-Жуборић) *Историја и опис манастира Хиландара*, Београд 1894, стр. 4. По Сави Хиландарцу се само дотађај десио „во времена оно,“ а не у доба четвртог крсташког рата 1204 г., нити је ту играо улогу папа, него некаква непозната дружина од хиљаду непријатеља. Сава ништа не говори ни о сличн тројице замонашених војника у хиландарској трапезарији, него само о замонашењу те тројице.

Прву је такву комбинацију начинио горепоменути Рус *П. Успенски*, који је 1845 и идућих година неколико пута био на Св. Гори, ријући по тамошњим манастирским библиотекама и архивама. Но све што је овај начитани и врло заслужни, али недовољно критични и веома проливени, истраживач Св. Горе и православног истока, рекао о горњем питању, фантастичније је и од напред наведених калуђерских преклапања, против којих се и он сâм бунио. Њему су, при његовим тумачењима о пореклу светогорских хришћанских месних назива и старина, стално играле пред очима његове претеране претпоставке о небројеним везама хришћанског грчког Атона са древним многобожачким Атоном. Од тих претпоставки је он пошао и при нагађању о постанку хиландарског имена и манастира. По Успенском, најстарији су облици имена тог манастира тобож „Хилантар“ и „Хилантири“. Први је облик он по свој прилици извео, ма да то изречно не каже, из старе српске форме „Хиландар“ и из њеног честог грчког правописа *Χιλανταρίου* (са *ни* у средини, место са *нд*). Онај пак други облик, он је скројио из назива и правописа имена богородице хиландарске (*τῆς Χιλαντηρωτίσσης*), који се, као што смо горе видели, налази у хиландарској грчкој повељи Михаила VIII Палеолога. Тим, тако исфабрикованим, првобитним именима нашег манастира требало је сад погодити њихове тобожње корене из древне многобожачке прошлости. Успенски је ту превазишао сâм себе. По њему, оно прво име није бајаги ништа друго до тобожњи искварени старински назив „Килантандр“. Тако се бајаги, још пре тројанског рата, на хиљаду и неколико стотина година пре Хр., назвала хиландарска котлина. А добила је тобож тај назив од некаквих пелазгиских досељеника из малоазиских градова Кила (*Κίλλα*) и Антандр (*Ἀντανδρος*), који су бајаги још у та незапамћена времена образовали једну насебину на Атону, и то баш у хиландарској удољини. Како Успенски каже, ти су досељеници обожавали и код куће поглавито бога Аполона. Према томе, они су тобож и у својој новој отаџбини атонској, свакако у данашњим хиландарским зидинама, саградили себи светилиште Аполоново.

„Хилантири“ пак представља, по Успенском, само покварено многобожачко име „Гилантири“ или „Хелантири“. Тај је назив, као год и онај први, бајаги постао из два корена: „гилан“ или „хелан“, и „тири“. Први корен је бајаги дошао од тобожњих Ксерксових војника из касписког племена Гиле (*Γίλα*), или од некаквих Ксерксових војника Персијанаца из месопотамског

града Хелани, који су, у Ксерксову походу на Грчку у 5-ом веку пре Хр., прокопали атонску превлаку. Они су тобож, да би из атонских шума што лакше секли дрвену грађу, и што лакше је спроводили морем копачима превлаке, основали, на северу атонског полуострва, две војне насеобине: једну на обали згодног хиландарског залива, а другу мало даље у унутрашњости, на месту данашњег Хиландара. Обе те насеобине назване су тобож, по оснивачима „Гилан“ или „Хелан“, према томе дали су оснивачи били Гиланци или Хеланци. Да ове тобожње насеобине заиста потичу из Ксерксова доба, Успенски наводи као доказ данашњи хиландарски бунар, који је, по његовој оцени, саграђен на феничански начин, те је, према томе, морао бити ископан од Ксерксових војника Феничана. Други пак корен у тобожњем имену „Хилантири“, то јест завршно „тири“, Успенски је тумачио најпре на један, па после на други, начин. Према његову ранијем тумачењу, „тири“ су на „Гилан“, односно на „Хелан“, прилепили становници трачког града „Тири“ (Τίρρι). Њих је тобож преселио на Атон Филип македонски у 4-ом веку пре Хр., онда кад су му Атињани тражили натраг тај град као своју колонију, и кад им га он није хтео дати. Филип је бајаги сместио грађане тога града баш у „Гилан“ или „Хелан“ нумера два, то јест тамо где се данас диже манастир Хиландар. Нови становници задржали су тобож и даље својој новој постојбини на Атону њено старо име, које су јој бајаги дали Ксерксови Гиланци или Хеланци. Али су тобож додали том затеченом имену и име свог родног града „Тири“, из чега се родило „Гилантири“, односно „Хелантири“. Но по доцнијем мишљењу Успенског, грађани овог трачког града нису, у прилепљивању завршетка „тири“ на „Гилан“ или на „Хелан“, имали никаква учешћа, тако да их је Успенски пређе само узалуд мучио, селећи их на Атон. Прилепљивање су тобож извршили сами Ксерксови Гиланци или Хеланци, подигавши, у својој атонској колонији „Гилан“ („Хелан“) нумера два, то јест на простору данашњег Хиландара, светилиште своме богу „Тир“, па назвавши и саму ту своју колонију, према имену своје азиске постојбине и према имену тог свога бога, именом „Гилантир“, односно „Хелантир“ (дакле, сад без „и“ на крају).

(свршиће се.)